

İTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ NATİQLİK SƏNƏTİNƏ TARİXİ ASPEKTDƏN BAXIŞ

Giriş. Bizim hal-hazırda hər bir vətəndaşdan daha artıq ictimai fəallıq tələb olunan bir zamanda şifahi canlı nitqin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu sübut etmək artıqdır. Siyasi mövzuda məruzə ilə çıxış edən təbliğatçılar, öz istehsalatında iş keyfiyyətini yüksəltmək istəyən təsərrüfat rəhbərləri yaxud gənclərimiz vətəni sevmək ruhunda tərbiyə olunmasına böyük və şərəfli vəzifələri həyata keçirən müəllimlərimiz və təbliğatçılarımız inandırıcı və ilhamlandırıcı nitqə yiyələnməlidirlər.

İctimaiyyətin təbliğatçıları: müəllim, dilçi və ədəbiyyatşünasların nitq mədəniyyətinə, xüsusən şifahi nitqə olan rəğbət və marağı da elə bu tələbə görə ortaya çıxmışdır. Biz gənclərimizin nitqindəki nöqsanlardan, onların dilinin kasıblığından tez-tez şikayətlənirik; şikayətlənirik ki, bizim mühazirəçi və məruzəçilərimiz, bir çox halda solğun və yeknəsəq danışır və onların nitqi səliqəli, canlı, cəlbedici və obrazlı olmur. Hətta minlərlə dinləyici və tamaşaçı qarşısında radio və televiziya ilə çıxış edən bəzi natiqlərin dilindəki cümlə və üslub xətalrı bir yana dursun, müəyyən sözlərin tələffüzündə də təhriflərə yol verilir. Məsələn, onlar: sima əvəzinə Sima, məhsul əvəzinə məsul, mərhum əvəzinə məhrum və s. deyirlər. Şifahi nitq mədəniyyətinin yaxşılaşmasına verilən əhəmiyyətə baxmayaraq, hələlik bu sahədə arzu edilən ciddi bir tərəqqi o qədər də hiss olunmur. Bunun səbəbi nədir.

Şifahi nitq mədəniyyətinin inkişafına mane olan başlıca səbəblərdən biri, orta məktəbdə dil və ədəbiyyat məşğələlərinin düzgün qurulmamasıdır. Dil-ədəbiyyat müəllimləri arasında uzun illərdən bəri qəribə bir ənənə yaradılmışdır. Bu ənənəyə görə, şagirdlərin nitq inkişafına, onların yazılı nitqinin inkişafı kimi, yazılı işdə və inşalardakı çalışmalar kimi baxılır. Bunun nəticəsidir ki, şagirdlər tələb və onların kamal dərəcəsini ölçən ilk meyar öz fikirlərini yazılı şəkildə idarə etməyi bacarmaları hesab olunur. Burada şifahi nitq vərdisləri o qədər də nəzərə alınmır.

Doğrudur, 5-8-ci siniflərdə adətən, oxunmuş əsərlərin şifahi surətdə söylənilməsi, yuxarı siniflərdə isə ədəbi mövzularda məruzə etməkdən istifadə olunur. Lakin bu nağıl etmələr çox yeknəsəq və şablon bir şəkil alır və dinləyicilərdə maraq yaratmadığından az təsirli olur; məruzələrə gəlincə deməliyə ki, bu hamı üçün müəssər olan bir iş deyil və bunun öhdəsindən çox vaxt istedadlı və bacarıqlı şagirdlər də gələ bilmirlər. Ali məktəblərdə, həmçinin dil müəllimləri çox vaxt qrammatik qayda və orfoqrafik vərdisləri tələbələrə mənimsətməklə öz vəzifələrini yerinə yetirmiş hesab edirlər; onlar bütün bu işləri üslubiyyat məşğələləri ilə, şifahi nitqin üslubiyyatı ilə əlaqələndirə bilmirlər.

Başqa fənn müəllimlərinə gəlincə, onlar tələbələrin öz sahələrinə dair, yalnız möhkəm və sisteməlik bilik tələb etməklə kifayətlənir, onların nə haqda danışması ilə maraqlanır, nə cür danışmasına isə qətiyyəli fikir vermir. Nəticədə tələbələrdə nitqə səliqəsiz və məsuliyyətsiz yanaşmaq vərdisi əmələ gəlməyə başlayır, onlar özlərinə tələbkarlıqla yanaşmırlar.

Əsas hissə. Azərbaycanda qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrin ikinci yarısına qədər inkişaf edən-ədə gəlib çıxmış natiqlik məharəti, əsasən, mollaxana və mədrəsələrdə müəllimlik edən şəxslərin nitqləri ilə bağlı olmuşdur. Bundan başqa həmin dövrdə məscid minbərlərindən dini mövhumatı təbliğ edən ruhanilər də natiqlik məsələsinə müəyyən təsir göstərmişlər.

Lakin XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda natiqlik məharətinin yeni və rəngarəng növləri meydana çıxmağa başlamışdır. Bura hər şeydən əvvəl, inqilabi azadlıq hərəkatının inkişafı ilə paralel gedən cıyasi natiqlik daxildir. Bundan sonra ortaya xüsusi bir natiqlik növü də çıxır ki, bu da məhkəmə salonlarında edilən çıxışlara aiddir: buna da məhkəmə natiqliyi adını vermək olar. Bunlardan başqa müxtəlif münasibətlərə bir çox ailələrdə təşkil olunmuş qonaqlıqlarda, toy məclislərində söylənilən və getdikcə inkişaf edib yayılan müxtəlif növ natiqləri də bunlara əlavə etmək olar.

Azərbaycanda tarixən ibtidai məktəblər sayılan mollaxanalarda bəzi mütərəqqi müəllimlər (müdərrislər) uşaqların nitqini zənginləşdirmək, onları bədii söz ustası kimi yetişdirmək üçün müəyyən üsullardan istifadə edirdilər. Şeir demək yarışını aparılır və bu cür məşğələlərdə uşaqlar şairlərin əsərlərindən parçalar əzbərləməyə, bədii söz demək ustalılıqlarına yiyələnməyə, kütlə qarşısında çıxış etməyə həvəslənir və onlar gözəl nitqdə verilən ilk tələblərə yiyələnirlər. Adətən, valideynlər öz uşaqlarını belə müəllimlərin (müdərrislərin) yanında oxutmağa çalışırdılar.

Mollaxana tipli məktəblərin bəzində ədəbiyyatı və üslubiyyatı yaxşı bilən və eyni zamanda dövrünün tanınmış müəllimləri olan şəxslər, öz şagirdlərinin nitqlərini zənginləşdirməyə diqqət edirdilər. Onlar çox zaman həmin məqsədlə böyük söz ustalarından: Məhəmməd Füzuli, Şeyx Sədi, Firdövi və bunlar kimi görkəmli yazıçıların yüksək sənət əsərlərinin mütəəssirəsinə və bir çox hallarda şeirin əzbərləndirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Onlar Leyli və Məcnun, Güllüstan, Bustan, Yusif və Züleyxa, və s. bu kimi bədii əsərlərdən dərs vəsaiti kimi istifadə edirdilər. Natiqlik sənəti dilin zənginliyinin göstəricisi və mədəniyyətin qüvvətli vasitələrindən biridir.

Böyük yazıçı A.P.Çexov vaxtilə bu xüsusda danışarkən demişdir ki, "Natiqlik sənətinə etinasız yanaşan adamlar, özlərini insana müəssər ola biləcək ən ali və nəciə bir zövqdən məhrum edirlər" (1, s. 126). L.N.Tolstoy natiqliyi "Sözü ürəyin çırpıntısından doğan bir qığılcımdır" demişdir. V.V.Mayakovski isə sözü "İnsan qüdrətinin sərkərdəsi" adlandırmışdır. M.Qorki bu xüsusda danışarkən qeyd etmişdir ki, "Dilin təmizliyi, məna dəqiqliyi və onun kəskinliyi uğrunda mübarizə, mədəniyyət silahı uğrunda aparılan mübarizədir. Bu silah nə qədər kəskin olsa və nə qədər düzgün istiqamətdə olsa, bir o qədər qiyməti olar" (2, s. 48-56).

²² Azərbaycan Tibb Universiteti "Azərbaycan dili" kafedrasının baş müəllimi..h.arifa@gmail.com

Azərbaycanda görkəmli söz ustaları həmişə nitq mədəniyyətini inkişaf etdirməyə, yığcam və təsirli danışmağa, nitqdə işlənən sözlərin saflığına və yerli- yerində deyilməsinə və s. bu kimi tələblərin gözlənilməsinə, bir sözle kütləvi nitqin səviyyəsinin yüksəltməyə xüsusi diqqət yetirmişlər. Düzgün, səliqəli və mənalı sözün (nitqin) dünyada ən qiymətli bir amil olması, həmçinin, qıca, lakin kəsərli və təsirli danışmaq, danışarkən sözləri məharətlə seçib işlətmək barədə dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin şeirlərində irəli sürdüyü fikirləri əsas götürmək zəruridir.

Mütəfəkkir şairimiz M.Füzulinin şeirlərində irəli sürdüyü fikirləri şərh etmək istəsək, təxminən belə deməliyik: Söz (yəni nitq) beynin sirrini xalqa izhar edir, bildirir. O elə bir sirdir ki, o, hər an yoxdan var olur. Sözə (nitqə) sidq ilə (ürəklə) əhəmiyyət verir. Nitqin qədr və qiymətini artıran (onu qiymətləndirən) hər adam, eyni zamanda öz qədr və qiymətini də artırmış olar: çünki söz nə qədər dəyərli olsa, bir o qədər əhlinin (yəni, onu öz danışığında işlədənin) qiymətini və hörmətini artırır. Söz, sirlər xəzinəsinin xəzinədarıdır: mirvarini sapa düzülən kimi, o da hər an minlərcə sirli gövhərləri (yəni, dəyərli, məzmunlu, mənalı və hakimənə fikirləri) bir-birinin ardınca zərif tellərə düzür. Göründüyü kimi böyük Füzuli hələ 400 il bundan qabaq sözün (nitqin) məzmununa yüksək qiymət və əhəmiyyət vermiş, ona ən qiymətli və əhəmiyyət vermiş, onu ən qiymətli daş-qaşla, mirvari və inci ilə bir sırada qoymuşdur.

Bizim klassik ədəbiyyatımızı, mədəniyyət tariximizi tədqiq edirkən, nitq mədəniyyətinin əhəmiyyətinə dair vaxtilə bir çox orijinal fikirlər söyləmiş şəxsiyyətlərin mulahizələrinə təsadüf edirik. Məsələn, görkəmli şair Qövsü Təbrizi də söz haqqında öz fikirlərini yüksək səviyyədə izah etmişdir.

İstedadları şair və müəllim Əbdulxaliq Qafarzadə Cənnəti “Söz” adlı şeirində sözü yerli-yerində işlətmək, doğru danışmaq, sözün xəncərdən də kəsərli bir silah olmasını xüsusi bir ustalıqla təsvir etmişdir (3, s. 24).

Azərbaycanda natiqlərin bir hissəsi çıxış etmək üçün özlərinə tribuna, yaxud xitabət kürsüsü tapmaqda müəyyən çətinliklərə rast gəlirlər. Onlar universitet tribunalarında çıxış etmək imkanına malik olmadıqlarından, öz məharətlərini yazdıqları məqalə və kitablarda göstərməyə səy edirdilər. Onların əsərlərində bir tərəfdən kitab və mətbuat dilinin, o biri tərəfdən isə ifşəedici şifahi natiqlik məharətinin ahəngini və qüvvətli təsirini aydın hiss etmək olar.

Beləliklə, nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti o vaxt mümkün olaçadı ki, istər Asiyada, istərsə Avropada insan ağı əbədi həbsdən o vaxt tamam qurtaracaq ki, fikirlərdə nağıl deyil, düzgün səliqəli nitq hakimi-mütləq olacaqdır. Natiqlər bir sıra mühüm məsələlərə dair mətbuat səhifələrində çıxış edib, xüsusi bir natiqlik məharəti ilə çox ciddi fikirlər irəli sürəcəklər.

Məlumdur ki, alimlərimizdən biri də Firidun bəy Köçərli olmuşdur. O, 1898-ci ildən başlayaraq Qafqaz qəzeti, sonralar “Tərəqqi”, “Kaspi” qəzeti, “Molla Nəsrəddin” jurnalı və s. mətbuat səhifələrində məktəb, maarif, əlifba, Azərbaycan dilinin saflığı, onun bir sıra zərərli təsirlərdən mühafizə olunması kimi aktual məsələlərə dair məharətlə çıxışlar etmiş və dərin məzmunlu və ifşəedici məqalələr yazıb nəşr etdirmişdir. F.Köçərli Azərbaycan dilinin saflığından danışarkən yazırdı: “Ərəb və fars kəlmə və ibarələrinin şövq və həvəsində olub ehtiyac olmadığı halda onları ana dilinə qatıb qarışdırmaq bizim əqidəmizcə böyük səhvdir”. Bir halda ki, ana dilində əşyanın özünün məxsusi adı var və ana dili ilə bu mənanı bəyan etmək və söyləmək mümkün olur, vacib deyil ki, mollalıqla onu izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ibarələrlə və çətin anlayışlarla onu ərəb və fars sözləri ilə doldurub əsil mənanı daha da dərinə calmaq və qəliz ibarələrlə ifadə edək. Vətəndaşlarımız yazılmış bəzi siyasi, ədəbi və fənni məqalələrini oxuyanlar anlamayıb məyus olurlar və qəzetləri oxumaqdan imtina edirlər (4, s. 31).

Dil nə qədər açıq, sadə olsa bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar. Əlbəttə, dilimizə qarışmış türkləşmiş (azəriləşmiş - A.A.) fayda, zərər, xeyir, dost, düşmən və bunlar kimi həddən ziyadə istemal olunan ərəbi və farsı sözlərin barəsində bizim iradımız yoxdur...! F.Köçərli Azərbaycan dilini, onun sadəliyi və təmizliyini korlayanlara qarşı kəskin çıxışlar edərək “Molla Nəsrəddin” jurnalında çox dərin və məzmunlu məqalələr çap etdirmişdir. Xalqını sevən, onun mənəvi dirliyinə çalışan, tərəqqisi yolunda əmək sərf edən yazıçılarımızdan çox-çox təvəqqi edirik ki, dillərini asanlaşdırsınlar, ana dilindən uzaq düşməsinlər, fikirlərini açıq, sadə dildə yazsınlar, ta ki, onların yazdıqlarını oxuyan anlacın, düşünsün və ayılsın...”!

1905-ci il inqilabından sonra qabaqcıl maarifpərvər alimlər, müəllim və metodistlər ərəb, fars ibarələri ilə dilimizi qəlizləşdirənlərə qarşı mətbuat səhifələrində çıxış edib, ciddi gözəl nümunəsini göstərmişlər. Əlibəy Hüseynzadənin 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetinin 13-23-cü nömrələrindəki çıxışı ilə əlaqədar olaraq, açılan qızgın müzakirə və fikir mübadiləsində görmək olar. Burada Əlibəy Hüseynzadəyə ilk kəskin cavabı müəllim Faiq Həmanzadə vermişdir. Zaman keçdikcə, Azərbaycan dilində mühazirə oxumaq, elmi mövzularda məruzə etmək və ya nitq söyləmək üçün müəyyən şərait yarandı. Hər şeydən əvvəl, 1920-ci ildə, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, Bakıda Universitet təsis edildi və burada professorlar, ali məktəb müəllimləri Azərbaycan dilində mühazirə oxumağa imkan tapdılar. Bundan sonra tədricən, universitetin kafedrlərində öz natiqlik məharətləri ilə ictimaiyyətin rəğbətini qazanan alim-müəllimlər yetirməyə başladılar.

Belələrinə misal olmaq üçün vxtilə universitetdə pedaqogika və psixologiya fənləri üzrə böyük bir məharətə mühazirə oxuyan professor Həmid bəy Şaxtaxtinskini, dilçilik fənninə dair mühazirələri ilə hamının diqqətini, ədəbiyyatşünaslıq üzrə dərin məzmunu çıxışları ilə tələbələrin rəğbətini qazanmış professor Əli Nazimi, Qərb ədəbiyyatına dair xüsusi bir məharətlə oxuduğu mühazirələri ilə tanınmış professor Əli Sultanlı, Mikayıl Rəfilini və başqa alimlərimizi göstərmək olar.

Yuxarıda adları çəkilən professorlar həqiqətən gözəl müəllim və məharətli natiq idilər. Bu alimlər böyük bir ustad kimi, gələcəkdə müəllim və elmi işçi olacaq tələbələrə natiqlik və elmi işçi olacaq tələbələrə natiqlik istedadı və məharətinin gözəl xüsusiyyətlərini aşılayırdılar. Tələbələrə onlardan ana dilində səliqəli, aydın və təmiz, eyni zamanda yığcam və təsirli danışmaq bacarıqlarını öyrəndirilirdi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çexov A.P. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 456 s.
2. Максим Горький. Мой спутник. Саратов: Наука, 1894, стр: 48-56
3. Əbdulxaliq Qafarzadə Cənnəti "Söz" adlı şeiri. Bakı: Maarif, səh: 24
4. Fəridun bəy Kəçərlili. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1898, "Molla Nəsrəddin" jür. 31.

Açar sözlər: nitq mədəniyyəti, natiqlik sənəti, şifahi nitq, inkişaf, termin

Ключевые слова: речевая культура, речевое искусство, устная речь, развитие, термин

Key words: speech culture, speech art, oral speech, development, term

General issues of speech culture and the art of speech from the historical aspect

Summary

Since the second half of the 19th century, proverbs of speech culture in Azerbaijan were used by progressive and thinking people of that time as a weapon of struggle against old customs and traditions, religious superstitions and spirituality. The art of speech is an indicator of the richness of the language and one of the powerful tools of culture. Великий писатель А.П.Чехов, speaking on this topic, said that people who neglect the art of public speaking deprive themselves of the highest and noblest pleasure possible for a person.

Общие вопросы культуры речи и искусства речи в историческом аспекте

Резюме

Со второй половины XIX века пословицы речевой культуры в Азербайджане использовались прогрессивными и думающими людьми того времени как оружие борьбы со старыми обычаями и традициями, религиозными суевериями и духовностью. Искусство речи – показатель богатства языка и один из мощных инструментов культуры. Великий писатель А.П.Чехов, говоря на эту тему, говорил, что люди, пренебрегающие искусством публичного выступления, лишают себя самого высокого и благородного удовольствия, которое возможно для человека.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova